

Закрепа А. В.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Досліджено теорії, методики, концепції, нормативно-правове поле забезпечення економічної безпеки держави та суб'єктів господарювання з розвитком цивілізаційних процесів та становленням економічних систем. Обґрунтовано ключові проблеми та напрями їх реалізації, індикатори оцінки стану економічної безпеки.

Ключові слова: економічна безпека, ринкова модель економіки, державне регулювання, економічні системи, економічна політика, загрози та виклики, індикатори оцінки, суб'єкти господарювання.

Актуальність дослідження зумовлюється необхідністю пошуку засобів впливу держави та суб'єктів господарювання на забезпечення економічної безпеки, що в контексті глобалізації економіки, прояву кризових явищ, жорсткої конкуренції за ресурси та ринки збуту, загроз і викликів набуло важливого значення як умова збереження суверенітету й економічної незалежності, стійкості і стабільності, здатності до розвитку та прогресу й захисту національних інтересів.

Метою дослідження є необхідність узагальнення наукових праць у сфері державного регулювання економіки, забезпечення економічної безпеки країни і окремих суб'єктів господарювання, порівняльний аналіз теорій, доктрин, концепцій, методик визначення економічної безпеки та розроблення пропозицій для подальшого удосконалення засобів оцінювання її стану, потенційних загроз, можливих наслідків, їх попередження і подолання.

Передумови забезпечення економічної безпеки. Ініційована в 2010 р. Президентом України Програма економічних реформ “Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава” на 2010–2014 роки є реальним засобом систематизації проблем розвитку держави, а також визначення мети, головних завдань і шляхів розв'язання цих проблем.

Становлення й розвиток засобів регулювання міждержавних економічних відносин та відносин між державою і суб'єктами господарювання відбувалися одночасно з розвитком цивілізаційних процесів. Еволюційні процеси в суспільстві, зміни державних і економічних систем зумовлювали трансформацію ролі держави в забезпеченні соціально-економічного розвитку, реалізації фінансової політики, запровадженні граничних обмежень функціонування (національної безпеки, суверенітету і незалежності держави).

Класична економічна теорія постала в період зародження капіталізму, акумулювавши кращий багатівіковий досвід, і знайшла втілення у працях А. Сміта “Дослідження про природу і причини багатства народів” й Д. Рікардо “Основи політичної економії”. Доведено головну ідею – існування “невидимої руки” ринкових законів і цін як регуляторів власних інтересів та виробництва благ і вигід для суспільства. Діаметрально протилежною є

теорія вартості К. Маркса, наведена у праці “Капітал” (1867 р.), що вирізняється різкою критикою капіталізму і заперечує можливості його розвитку. Паніка в економіці й глибокі депресії 90-х років XIX ст. та 30-х років XX ст. навели інтелектуалів на думку про життєздатність капіталізму. На додаток до цього з 1917 р. до 1980-х років майже третина людства (у СРСР та країнах соціалістичного табору) в своїй соціально-економічній діяльності керувалася марксистською доктриною.

Велика депресія 30-х років XX ст. зумовила пошук методів і засобів розв’язання проблем, пов’язаних із глибокою кризою, створенням умов для зростання обсягів виробництва та подолання масового безробіття. Запропоновані Дж. М. Кейнсом у праці “Загальна теорія зайнятості, процента і грошей” (1936 р.) методи активізації і стимулювання сукупного попиту (загальної купівельної спроможності), нарощування інвестицій та їх прибутковості, державного впливу на збільшення їх обсягів засобами процента, фіскальної та монетарної політики, диверсифікації вкладень стали підґрунтям його теорії ефективного попиту. За Дж. М. Кейнсом, для зростання та рівноваги ринкової економіки необхідне активне зовнішнє втручання держави.

Механізм економічного розвитку розроблено в еволюційній теорії Й. А. Шумпетера (кредитування дефіциту бюджету та купівельної спроможності за рахунок дозованої емісії грошей “із нічого” при забезпеченні відсутності кредитної інфляції); еволюційній теорії економічних змін Р. Нельсона, С. Д. Уінтера (податкове стимулювання олігополій як носіїв багатовекторності, конкуренції, інтернаціоналізації вигід від використання новацій НДДКР); концепції інноваційної економіки П. Ф. Друкера (система засобів підприємницького менеджменту як соціальна технологія управління). Позитивних імпульсів економіці надала оригінальна концепція інституціоналістів Г. Мюрдаля, Т. Шульца, Е. де Сото, Р. М. Нуреєва, А. Н. Олійника (запропоновано систему базових умов довгострокового зростання соціально-економічної системи у вигляді інституційних і організаційних інновацій), а дослідження К. Фрімена, Д. Досі, К. Переса, С. Глазьева, В. Маєвського посилили макроекономічний напрям шляхом формування елементів інституційного середовища, ринкового фінансування інновацій за участю держави.

Економічна ситуація із середини 1970-х років кардинально змінилася: головною проблемою стала інфляція з одночасним скороченням обсягів виробництва, так звана стагфляція, за якої збільшення, наприклад, бюджетних видатків та фінансування дефіциту бюджету позитивно б не спрацювали, а лише посилили інфляцію. Нова концепція для активізації регулювання економіки в нових умовах набула розвитку в рекомендаціях монетаристів (М. Фрідмен), які ґрунтуються на механізмі зворотного впливу засобів грошового світу на товарний світ, монетарних засобів і політики на розвиток економіки, що, у свою чергу, є основою грошово-кредитної політики як методу, напряму державного регулювання економіки. Якщо кейнсіанці основним засобом грошового регулювання вважали норму процента, то монетаристи – обсяг грошової маси та стабільну емісію грошей як головний

об'єкт грошово-кредитної політики. До ключових положень концепції монетаристів належать стійкість приватного господарства, зведення державного втручання до мінімуму, відмова від короткострокової грошової політики. "Грошове правило М. Фрідмена" – процент приросту грошей в обігу повинен відповідати приросту цін і ВВП.

Недоліки кейнсіанської теорії зумовили виникнення в складі неокласичної теорії економіки пропозиції (А. Лаффер), орієнтованої на активізацію виробництва і зайнятості, лібералізацію управління економікою, зменшення податків, стимулювання інвестицій, фінансування дефіциту бюджету за рахунок скорочення державного апарату, зменшення витрат на соціальні програми, розвиток інфраструктури.

Оригінальною є концепція інституціоналізму (Р. Буае, Дж. Гелбрейт, Я. Тінберген) як теорії регулювання сукупності умов і чинників (економічних, правових, соціальних, психологічних, політичних): ураховувати слід не стільки стан, скільки розвиток системи; аналіз економічних відносин, до протистояння диктату підприємців необхідно підходити з позицій суспільства за участю держави. Головні проблеми теорії: економічна влада і контроль над нею. Інституціоналісти розробили концепції історичної трансформації суспільства (індустріальне → постіндустріальне → інформаційне → технотронне).

Важливим напрямом розвитку неокласичної теорії і завершальним у наведеному переліку й описі їхньої специфіки є концепція неокласичного синтезу як спроба узагальнити різні теорії та запровадити державно-монополістичне регулювання економіки (Д. Хікс, П. Самуельсон). Найкращим регулятором вважаються грошово-кредитні методи та ринковий механізм забезпечення рівноваги між попитом і пропозицією, виробництвом і споживанням. Залежно від стану економіки рекомендується використання кейнсіанських методів або їх обмеження з удосконаленням різних методів ринкового і державного регулювання¹.

Утворення в економічній науці та реалізація на практиці теорій і концепцій, доктрин економічних шкіл на різних етапах розвитку соціально-економічних процесів паралельно забезпечили створення певних економічних систем. Вважається, що за останні 150–200 років було сформовано такі економічні системи:

- ринкову економіку вільної конкуренції (чистий капіталізм), XVIII – початок XX ст.;
- сучасну ринкову економіку з державним регулюванням (сучасний капіталізм), друга половина XX ст.;
- адміністративно-командну (комуністичну) в країнах соціалістичного табору, XX ст.;
- традиційно неринкову (в слаборозвинутих країнах).

Найдосконалішою вважається економічна система сучасної ринкової економіки з державним регулюванням (сучасний капіталізм), яка синтезувала адекватні сучасним умовам засоби регулювання економіки, достатньо

¹ Булатов А. С. Экономика / А. С. Булатов. – М. : БЕК, 1995. – 632 с.

апробовані з високою ефективністю. Саме інституціоналісти доводять, що в умовах ринку держава є реальною та координуючою силою, яка забезпечує реформи, передбачає і стримує виклики й загрози, прояви економічних криз, організовує та стимулює НТП, розвиток науки і освіти, охорону здоров'я, розвиток людських ресурсів. А. Вагнер одним із перших зрозумів недосконалість ринку й сформулював закон “зростаючої державної активності” на основі досвіду розвинутих країн, де темпи зростання державних витрат перевищують темпи збільшення обсягів виробництва товарів і послуг та національного доходу. Відомий фінансист сучасності Дж. Сорос переконаний, що теорія “ринкової рівноваги” є хибною, та доводить, що ринковий фундаменталізм в умовах інтеграції й глобалізації економік світу становить певну загрозу відкритому суспільству. Забезпечення стабільності й ефективного регулювання світових економічних процесів він вбачає у формуванні світової системи ухвалення рішень шляхом створення фінансових інститутів, стабілізації фінансових ринків як пріоритетного напрямку. Суверенітет держав пропонується регулювати за допомогою міжнародного права та відповідних інститутів².

Становлення та розвиток теоретико-методологічних засад забезпечення економічної безпеки. Теорія безпеки є доволі молодого наукою, але поняття “національна безпека” має тривалу історію розвитку. Вперше його було вжито у 1904 р. президентом США Т. Рузвельтом у посланні Конгресу США з обґрунтуванням використання військової сили у зоні Панамського каналу для забезпечення інтересів національної безпеки країни. Повчальним і корисним є досвід Японії щодо розроблення концепції “комплексної національної сили”, узагальнюючий індекс якої як середньозважений складається з трьох агрегованих складових: спроможність робити внесок у міжнародну спільноту; здатність до виживання; потенціал держави чинити силовий тиск на інші країни – потенційні носії загрози³.

У дослідженнях та їх наукових результатах категорія “економічна безпека” як об’єкт і предмет з’явилася лише в 1990-х роках, але, незважаючи на це, кількість та якість досліджень бурхливо зростали, і можна говорити про створення окремої підгалузі економічної науки – науки про економічну безпеку.

Головними поняттями і категоріями, що характеризують економічну безпеку, є граничні значення показників, загрози, їх причини та форми прояву.

Ці поняття економічної безпеки при трактуванні певною мірою пов’язані між собою, і вітчизняні вчені переважно деталізують визначення, що міститься в Концепції економічної безпеки України⁴, у Законі України “Про

² Сорос Д. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности : пер. с англ. / Д. Сорос. – М. : ИНФРА, 1999. – 262 с.

³ Японская экономика в преддверии XXI века. – М. : Наука, 1991. – 56 с.

⁴ Економічна безпека України. – К. : ІЕП НАНУ, 1998. – 14 с.

основи національної безпеки України”⁵, у Стратегії національної безпеки України “Україна у світі, що змінюється”⁶. Це визначення відображає причинно-наслідкові зв’язки між економічною могутністю держави, воєнно-економічним потенціалом і національною безпекою. Економічна безпека – це стан рівноваги і соціально орієнтованого розвитку національної економічної системи, що досягається засобами економічної політики. Тобто це стан, за якого забезпечуються захист національних інтересів, стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз, здатність до розвитку та захищеності життєво важливих інтересів людей, суспільства, держави, що визначає прогресивний розвиток країни.

Поняття та аналіз стану економічної безпеки містять такі елементи:

- економічна незалежність, що зумовлюється забезпеченістю всією сукупністю ресурсів, основним і оборотним капіталом, правом рівноправної реалізації товарів і послуг на внутрішньому і світовому ринках, можливістю здійснення державного контролю за економіко-фінансовими операціями;
- стійкість і стабільність економіки як запорука міцності й надійності всіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, створення гарантій для ефективного підприємництва, стримування дестабілізаційних чинників;
- здатність до розвитку і прогресу, самостійної реалізації і захисту національних економічних інтересів, проведення ефективної інвестиційно-інноваційної політики, розвитку інтелектуального і людського потенціалу країни.

Досягнення зазначених узагальнюючих характеристик економічної безпеки забезпечується заходами єдиної державної політики у сфері економічної діяльності, сформованими законодавчою і виконавчою владою та здатними змусити працювати економічний механізм управління конкретною ситуацією, проявами кризи, необхідністю соціального захисту населення. Суть державної політики зумовлюється чинними нормативно-правовими актами (Конституцією та законами України, указами Президента України й постановами Кабінету Міністрів України), в яких окреслюється ставлення держави до соціально-економічних процесів та визначаються пріоритети, цілі розвитку, етапи досягнення, види забезпечення, регламенту зовнішньоекономічних відносин, що загалом є підґрунтям для застосування економічних і правових засобів державного втручання та регулювання⁷.

Серед першорядних проблем забезпечення економічної безпеки є відстеження й оцінювання рівня та подолання загроз національним інтересам: їх взаємозалежність, сумарний потенціал, закономірності впливу.

⁵ Про основи національної безпеки України : закон України від 19.06.2003 № 964-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – С. 351.

⁶ Стратегія національної безпеки України “Україна у світі, що змінюється” : затв. Указом Президента України від 12.02.2007 № 105 (у редакції Указу Президента України від 08.06.2012 № 389/2012).

⁷ Зацеракляний М. М. Основи економічної безпеки : навч. посіб. / М. М. Зацеракляний, О. Ф. Мельников. – К. : КНТ, 2008. – 337 с.

Ключові проблеми економічної безпеки та напрями реалізації. У результаті еволюції наукових поглядів на економічну безпеку, її проблеми та напрями реалізації сформувалися такі концепції:

- камералістська (автор – Ф. Ліст, який вважається фундатором теоретичного аналізу проблем економічної безпеки), що базується на теорії національної політичної економії та орієнтована на захист зовнішньоекономічної безпеки. У цій концепції обґрунтовано взаємозв'язок певних стадій економічного розвитку країни і відповідних економічних інтересів, проблем та загроз, а також необхідність державного протекціонізму на підставі не тільки поточної ефективності, а й тривалих та опосередкованих наслідків⁸;
- кейнсіанська, спрямована на захист від внутрішніх макроекономічних загроз, автор якої вважає основними загрозами національній економіці безробіття і депресію, подолання яких можливе шляхом державних замовлень, субсидій та адміністративного контролю за корупцією⁹;
- інституціональна, пов'язана із захистом від адміністративних бар'єрів, автор якої Е. де Сото акцентує увагу на встановленні державою чітких “правил гри”, недотримання яких породжує бюрократичні перешкоди вільній конкуренції, спричиняє посилення “тіньової” економіки. Ідеї концепції зумовили у розвинутих країнах втрату довіри до чиновників, яка в транзитивних державах ще існує. Вони допомагають зрозуміти ситуацію в Україні, де необхідно забезпечити верховенство права в економіці, захист прав власності, боротьбу з корупцією, бюрократизмом¹⁰.

Дослідження проблем економічної безпеки в постсоціалістичних країнах розпочали російські вчені, які акцентували увагу на умовах забезпечення економічного зростання, економічної незалежності, захисту національних інтересів і соціальної стабільності, розвитку регіонів, ефективного використання ресурсів, комплексного розвитку країни. Узагальнив усі підходи та дав тлумачення поняттю “економічна безпека” В. Сенчагов¹¹.

Проблеми економічної безпеки та шляхи їх розв'язання вивчали й українські економісти. О. Бандурка, В. Духов, К. Петрова, І. Черв'яков трактують економічну безпеку як здатність економічної системи протистояти негативним чинникам та забезпечувати досягнення цілей розвитку. В. Мунтіян розглядає її як національний комплекс заходів і механізм протидії загрозам для забезпечення стабільного розвитку економіки. Автори Концепції економічної безпеки України В. Геєць та Б. Кваснюк визначають безпеку як спроможність економіки забезпечувати розвиток, стабільність

⁸ Ліст Ф. Национальная система // Економічна безпека України. – К. : ІЕП НАНУ, 1998.

⁹ Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс. – М. : Экономика, 1993. – С. 76.

¹⁰ Luciani G. The Economic Content of Security / G. Luciani // Journal of Public Policy. – 1988. – Vol. 8. – № 2. – P. 151–173.

¹¹ Экономическая безопасность России: общий курс : учебник / под ред. В. К. Сенчагова. – М. : Дело, 2005. – С. 110–111.

суспільства та його інститутів, достатній оборотний потенціал. М. Єрмошенко пов'язує економічну безпеку зі збалансованістю та стійкістю до загроз, здатністю забезпечувати ефективний розвиток, реалізацію національних інтересів, розвиток економіки й соціальної сфери. М. Павловський вважає, що стійкість економічної системи зумовлена власним виробництвом, грошово-фінансовою системою та управлінням, соціальною й економічною сферами з урахуванням впливу інфляції, бюджетного дефіциту, торговельного і платіжного балансу, національного заощадження, зайнятості тощо.

Наукові результати досліджень А. І. Сухорукова та О. С. Власюка¹² в Національному інституті проблем міжнародної безпеки найповніше розкривають дефініцію “економічна безпека держави”, вплив загроз, очікуваних результатів у сучасних умовах прояву криз, міжнародного поділу праці, конкуренції. Це сукупність умов здатності захищати державні економічні інтереси, задовольняти потреби суспільства, утверджувати інноваційну модель розвитку, підтримувати конкурентоспроможність, протистояти загрозам.

Методологія наукових досліджень економічної безпеки охоплює багато відомих теорій і сучасних методів, з яких головними слід вважати:

- теорію мотивації А. Маслоу, яка обґрунтовує умови та виникнення потреби в безпеці у системі потреб суспільства. Як правило, потреба в безпеці в нормальних умовах життя задоволена, бо людина не відчуває загроз, а тому й не має мотивації. Потреба і мотивація відчуються в екстремальних ситуаціях (кризи, війна, стихійне лихо), коли необхідна мобілізація зусиль для подолання загроз;
- теорію циклів, що ґрунтується на ідеях Й. А. Шумпетера про трициклічну схему періодів коливання в економіці: п'ятдесяти-, десяти- і трирічні, які названі іменами їх відкривачів – М. Кондратьєва, К. Жугляра, Д. Кітчіна;
- теорію катастроф як стрибкоподібних змін системи, що стає реакцією на поступові зміни зовнішніх умов;
- теорію систем і системного аналізу (ТАССА), яка базується на комплексному використанні теорії ймовірностей, ігор, факторного аналізу, програмування та можливості декомпонувати систему економічної безпеки на підсистеми для дослідження їх з урахуванням специфіки (інвестиційна, інноваційна, фінансова, сировинна, енергетична, експортно-імпортна, військова);
- теорію ризиків, що найбільше використовується у фінансовій безпеці для оцінювання міри і ціни ринкових і кредитних ризиків.

Для розвитку економічної безпеки використовуються методи антикризового управління, антимонопольного регулювання та прийняття рішень, які за кожною групою, по суті, є сукупністю економічних, нормативно-правових й адміністративних засобів впливу на фізичних та юридичних осіб.

¹² Система економічної безпеки держави / за заг. ред. А. І. Сухорукова ; Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки при РНБО України. – К. : Стіло, 2009. – С. 31.

Головними напрямками розв'язання проблем економічної безпеки з огляду на стан соціально-економічної діяльності та визначені стратегії розвитку є: формування засад забезпечення сталого економічного зростання, підвищення конкурентоспроможності національної економіки на внутрішньому й світовому ринках, зміна структури виробництва товарів і послуг, удосконалення антимонопольної політики, зниження рівня тіньового сектору економіки.

Економічна безпека суб'єктів господарювання – стан захищеності їх науково-технічного, технологічного, виробничого і кадрового потенціалу від прямих (активних, безпосередніх) або опосередкованих (пасивних) економічних впливів та загроз, що сформований колективом підприємства на основі системи засобів нормативно-правового, методичного, організаційного, інженерно-технічного і соціально-психологічного забезпечення менеджменту. Це визначення має характерні особливості: зміна стану під впливом виробничих чинників та процесів удосконалення видів забезпечення (динамічність); значна частка загроз внутрішньосистемного характеру, які потенційно здатні за певних умов переважати зовнішні загрози; логічна можливість залежності та взаємовпливів економічної безпеки підприємств та економічної безпеки держави.

Основними обмеженнями в діяльності підприємства, дієвості заходів із забезпечення економічної безпеки держави в умовах становлення ринкової моделі господарювання, загострення конкурентної боротьби та економічної злочинності є:

- збереження підприємства (статуту юридичної особи, іміджу, бренда, авторитету, майна, трудових ресурсів);
- незалежність (від впливу сторонніх суб'єктів, об'єднання, поглинання, рейдерського захвату);
- ліквідність (капіталу, продукції, послуг) як умова конкурентоспроможності та виживання.

Філософія організації конкретизує головні цінності й описує зовнішній вигляд (хто ми?), межу діяльності (чого ми хочемо?), сферу діяльності (що ми робимо?), відіграючи найважливішу роль (порівняно з ресурсами, технологією, організаційною структурою), що є підґрунтям японської моделі управління економікою.

Наведені результати наукових досліджень і основи формування парадигми забезпечення економічної безпеки держави і суб'єктів господарювання свідчать про об'єктивність передумов і наявність суб'єктивних чинників необхідності активізації досліджень економічної безпеки.

Суттєвою загрозою економічній безпеці держави є негативні показники економічного стану суб'єктів господарювання. Під впливом цих ключових проблем системи відтворення на макrorівні виникли загрози економічній безпеці суб'єктів господарювання і, як наслідок, системи обмежень і труднощів функціонування національної економіки:

- масштабний дисбаланс між обсягами споживання населенням і виробництвом товарів і послуг, який компенсується споживчим імпортом;

- глибокий розрив між економічним потенціалом матеріального виробництва й обсягом випуску товарів і послуг з урахуванням попиту і фінансового забезпечення, що призводить до зменшення ефективності використання ресурсів та додаткових витрат;
- експортна орієнтація практично всіх видів діяльності, яка призвела до конкуренції за ресурси і умови господарювання, експорту продукції сировинного характеру, втрат капіталу, структурної незбалансованості національної економіки;
- внутрішня підтримка експортоорієнтованих виробництв через їх низьку ефективність за рахунок виробництв внутрішнього споживання і галузей АПК, що зумовило їх занепад;
- інфляційний перерозподіл доходів і неплатежі, які компенсували макроекономічний дисбаланс системи відтворення;
- низька дохідність суб'єктів господарювання;
- високі норми кредиту та його короткотерміновість, що перешкоджає розвитку суб'єктів господарювання.

Стаття надійшла до редакції 28.05.2013